

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОРТРЕТІВ УЧАСНИКІВ ПІДЛІТКОВОГО КІБЕРБУЛІНГУ

THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS OF RESEARCH OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PORTRAITS OF TEENAGERS OF ADOLESCENT CYBERBULING

Актуальність дослідження зумовлена тим, що нині все частіше «традиційні» конфлікти дітей з однолітками зі школи переходять до соціальних мереж, а однією з найнебезпечніших проблем соціальних взаємодій через ІКТ стає кібербулінг, якого, на відміну від булінгу, може зазнати будь-яка дитина, адже кіберагресору зовсім не обов'язково мати фізичну силу, авторитет і вплив на однолітків, щоб відчувати свою перевагу. Явища кібербулінгу надзвичайно швидко наростають, відповідно, зростає і кількість досліджень, у яких підтверджені несприятливі наслідки залякування і цькування в мережах. Водночас мало відомо поки що про сприйняття, очікування та реакції учасників щодо різних ролей (агресорів, жертв, спостерігачів) та співвіднесення цього з досвідом вивчення традиційних знущань; такі рольові позиції лише зрідка стають предметом системного розгляду. Визначено в контексті аналізу соціально-психологічних портретів учасників кібербулінгу увагу до ролі спостерігача і його впливу на процес переслідування, оскільки більш диференційоване бачення рольових позицій у кібербулінгу може не лише поглибити розуміння цього феномена, але й дати змогу розробити ефективнішу профілактичну програму.

Над вивченням особливостей підліткового віку в психології, педагогіці, соціології, фізіології працювали Л. Виготський, Л. Божович, А. Личко, П. Блонський, І. Кон, О. Леонтьєв, А. Мудрик, Д. Ельконін, Е. Рогова, В. Сухомлинський та ін.; проблемою кібербулінгу займалися американські та англійські (R. Kowalski, M. Robin, S. Limber, P. Susan, Agatston, W. Patricia), російські (А. Черкасенко, А. Баранова, А. Андреева) вчені; маємо низку досліджень вітчизняних науковців – Л. Найдьоновой, Л. Чуприни, Є. Кулика, О. Лапи, Б. Оранюк та ін.

У статті висвітлено результати дослідження психологічних особливостей підлітків, включених до процесу кібербулінгу – субформи булінгу, під якою розуміють навмисну, опосередковану й агресивну дію або поведінку, що здійснюється індивідом із застосуванням інформаційних і комунікативних технологій як інструменту переслідування; представлено дані аналізу структурних і динамічних характеристик учасників кіберагресії в світі; на підставі зарубіжних джерел запропоновано диференційоване бачення позицій, що враховує особливості психічної реальності підлітків; проведено експериментальне дослідження окремих сценаріїв з метою вивчення впливу контекстних факторів (тяжкість інциденту, ідентичність та поведінка інших сторонніх осіб) на поведінкові наміри спостерігачів,

спрямовані на допомогу потерпілому або на підсилення агресивних дій у випадках переслідування в соціальній мережі Facebook.

Сформовано наукову позицію стосовно того, що протидія кібербулінгу має бути колективною справою школи, сім'ї, суспільства та потребує спеціальної дослідницької програми.

Ключові слова: мережеве спілкування, підліток, кібербулінг, Інтернет, агресор, жертва, спостерігач.

The relevance of the study is due to the fact that nowadays, more and more "traditional" conflicts of peers with their peers go to social networks, and one of the most dangerous problems of social interactions through ICT is cyberbullying, which, unlike bullying, can be experienced by any child, because it is not necessary for a cyber aggressor to have the physical strength, authority, and influence of peers to feel superior. The phenomenon of cyberbullying is growing at an extremely rapid pace, and so is the number of studies that confirm the adverse effects of cyberbullying and harassment. At the same time, little is known about the perceptions, expectations and reactions of the participants in different roles (aggressors, victims, observers) and how they relate to the experience of studying traditional bullying; such role positions are only rarely subject to systematic consideration. The purpose of the article is defined in the context of analyzing the socio-psychological portraits of cyberbullying participants, their attention to the role of the observer and their impact on the pursuit process, since a more differentiated view of role positions in cyberbullying can not only deepen the understanding of this phenomenon, and will allow you to develop a more effective prevention program.

L. Vygotsky, L. Bozovich, A. Lychko, P. Blonsky, I. Kon, O. Leontiev, A. Mudryk, D. Elkonin, E. Rogova, V. Sukhomlinsky and others worked on the study of adolescent features in psychology, pedagogy, sociology, physiology; the problem of cyberbullying was addressed by American and English (R. Kowalski, M. Robin, S. Limber, P. Susan, Agatston, W. Patricia), Russian (A. Cherkasenko, A. Baranova, A. Andreeva); we have a number of researches of domestic scientists – L. Naydionova, L. Chupryna, E. Kulik, O. Lapa, B. Oraniuk and others.

The article highlights the results of a study of the psychological characteristics of adolescents involved in the cyberbullying process – a form of bullying, which refers to the intentional, indirect and aggressive action or behavior performed by an individual using information and communication technologies as a tool for persecution; presents data of analysis of structural and dynamic characteristics of cyber aggression participants in the world;

УДК 316.624.3:364.636-053.6]:004
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.47>

Хоменко З.І.

аспірантка кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

on the basis of foreign sources, a differentiated view of positions is offered, taking into account the peculiarities of the mental reality of adolescents; experimental study of individual scenarios was conducted to examine the impact of contextual factors (incident severity, identity, and behavior of other third parties) on observers' behavioral intentions to assist the victim or

to enhance aggression in Facebook harassment cases.

The scientific position has been formed that counteracting cyberbullying should be a collective matter of the school, family, society and require a specific research program.

Key words: *networking, teenager, cyberbullying, Internet, aggressor, victim, observer.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Подібно до того, як попереднє покоління проводило час перед телевізорами, підлітки на початку XXI століття захоплено маневрують у світовому Інтернеті, де блоги, соціальні мережі та обмін миттєвими повідомленнями конкурують із телефонними зв'язками – домінуючим засобом особистісної взаємодії. У реальному просторі абсолютна, тотальна свобода слова є неможливою, тому що вагомі фільтри моральності й культури обмежують людину в її висловлюваннях, а ворожа, агресивна поведінка заважає соціальній адаптації в суспільстві. У віртуальному ж світі панують зовсім інші правила: розширюючи можливості людини, Інтернет збільшує перелік небезпек (анонімність, відсутність соціальних обмежень, свобода дій, відносна безкарність, необмежена доступність контактів, миттєва зміна позиції співрозмовника, поглядів і соціальних характеристик – статі, віку, професії, відсутність іншої інформації про співрозмовника, крім повідомлень у письмовій формі і графічних символів тощо), тому спостережено, що все частіше «традиційні» конфлікти з однолітками (булінг) зі школи переходять до мереж, а однією з найнебезпечніших проблем, із якою діти можуть зустрітись в своїх соціальних взаємодіях через ІКТ, стає кібербулінг. Причому, на відміну від булінгу, кібербулінг може зазнати будь-яка дитина, навіть не маючи віктимної вразливості, адже кіберагресору зовсім не обов'язково мати фізичну силу, авторитет і вплив на однолітків, щоб відчувати свою перевагу.

Явища кібербулінгу надзвичайно швидко наростають. Якщо масштабне дослідження (за даними ВООЗ та інтернет-асоціації), проведене в Україні у 2013–2014 рр., виявило, що відсоток охоплення кібербулінгом був порівняно незначним (жертвами себе визнали 3% 15-річних дівчат та 4% – хлопців цього віку [10]), то за даними громадської організації «Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка», представленими як результат опитування підлітків у 2018 році, маємо значно тривожніші показники: 21,1% дітей цього віку визнали, що брали участь в образах, знущаннях, приниженнях інших онлайн, а 21,5% – стали жертвами образ і знущань [1].

Відповідно, зростає і кількість досліджень, у яких підтверджені несприятливі наслідки залякування в мережах. Водночас менш

відомо поки що про сприйняття, очікування та реакції учасників щодо різних їхніх ролей (агресори, жертви, спостерігачі) та співвіднесення цього з досвідом вивчення традиційних знущань. Усі три названі вище рольові позиції лише зрідка стають предметом системного розгляду, незважаючи на те, що ці ролі неоднозначні: переслідувач може ставати жертвою, жертва ініціювати цькування у віртуальному просторі, а спостерігач також подеколи опиняється в ролі переслідувача або жертви [11].

Метою цієї статті є аналіз соціально-психологічних портретів учасників кібербулінгу, увага до ролі спостерігача і його впливу на процес переслідування, адже переконані, що більш диференційоване бачення рольових позицій у кібербулінгу може не лише поглибити розуміння цього феномена, але й дасть змогу розробити більш ефективну профілактичну програму.

Аналіз останніх досліджень. У ході системного аналізу комплексу джерел із проблеми з'ясовано, що над вивченням особливостей підліткового віку в психології, педагогіці, соціології, фізіології працювали Л. Виготський, Л. Божович, А. Личко, П. Блонський, І. Кон, О. Леонт'єв, А. Мудрик, Д. Ельконін, Е. Рогова, В. Сухомлинський та ін. Підлітковий вік учені відносять до критичних періодів психологічного розвитку, адже під час зростання та фізіологічної перебудови організму в підлітків часто спостерігається відчуття тривоги, підвищена збудливість, знижена самооцінка тощо. Як зазначають дослідники, загальною особливістю цього віку є мінливість настрою, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселощів до суму й песимізму; прискіпливе ставлення до рідних поєднується з гострою незадоволеністю власною персоною; загострюється потреба не стільки самому розпоряджатися собою, скільки мати визнання такої можливості дорослими з найближчого оточення – батьками, вчителями. Водночас підлітки продовжують очікувати від дорослих допомоги та захисту. Названі протиріччя, підпорядкованість нормам вікової групи, як неодноразово підкреслюють науковці, роблять підлітковий вік особливо небезпечним через загрозу виникнення різноманітних форм девіантної поведінки [8; 13], а з огляду на те, що сучасні підлітки більшість часу проводять за гаджетами в соціальних мережах, то дедалі більше з'являється можливість новіт-

ньої форми агресії – кібербулінгу. Уперше це поняття зустрічаємо в роботах Білла Белсі, який визначає кіберпереслідування як навмисну, неодноразову й ворожу поведінку особи або групи осіб, спрямовану на образу інших людей з використанням інформаційних та комунікаційних технологій, наприклад, електронної пошти, мобільного телефону, особистих інтернет-сайтів [13]. Над цією проблемою працювали також американські, англійські (R. Kowalski, M. Robin, S. Limber, P. Susan, Agatston, W. Patricia) та російські (А. Черкасенко, А. Баранова, А. Андрєєва) вчені; засновниками Центру дослідження кібербулінгу в США стали С. Хіндуя і Дж. Патчін [17, с. 208]. Останніми роками з'явилася низка досліджень вітчизняних науковців, присвячених проблемі кібербулінгу, – роботи Л. Найдьонової, Л. Чуприни, Є. Кулика, О. Лапи, Б. Оранюк та ін.

Загальним висновком із цих досліджень є той, що кібербулінг не піддається контролю ні з боку кривдника, ні з боку жертви; кривдник може не усвідомлювати наслідків своїх дій і того, що насправді є кривдником, тому що віртуальний простір сприймається ним як щось «несправжнє»; водночас у кібербулінгу спостережено дисбаланс сил – жертвою може бути кожна людина незалежно від соціального статусу, зовнішності, віросповідання тощо. Підлітки, яких переслідують однокласники або друзі у реальному житті (явище булінгу), часто перетворюються на кіберхуліганів, щоб помститися у віртуальному просторі, причому здебільшого агресори виявляються сильнішими, ніж їхні жертви: вони вибирають більш слабку ціль, яка має вразливий чинник (сором'язливість, зовнішні риси, захоплення, занижену самооцінку тощо).

Виклад основного матеріалу. Систематизація наукових матеріалів з проблеми дослідження свідчить: нині є безліч способів кіберпереслідування, які використовують підлітки-агресори: залякування за допомогою повідомлень (погрози, образи), розсилання фотографій в Інтернеті (реальних або змінених за допомогою фотошопу), поширення чуток через соціальні мережі, крадіжка паролів соціальних мереж або даних входу в систему для поширення шкідливої інформації, шантаж, виманювання інтимних фото, образливі коментарі, несправжні профілі, коли агресор може прикинутися певною дитиною, створивши профіль з її іменем і фото, а пізніше поширювати таким способом образливу інформацію, розсилати повідомлення однокласникам тощо [6]. Усі ці способи кібербулінгу є досить агресивними.

У психологічній літературі під агресією розуміють цілеспрямований акт, призначений для того, щоб завдати шкоди комусь, хто зазвичай не очікує цього. Такий акт здебільшого є нав-

мисним, адже випадкову шкоду не вважають агресивною. Упродовж кількох десятиліть наукову літературу стосовно агресії зосереджували на різнопланових видах агресії, включно із прямими фізичними атаками, такими як удари ногами, руками та безпосередніми словесними атаками – погрозами, насмішками або образами. Але з розвитком інтернет-технологій з'явилася нова форма агресії – кібербулінг, що спирається на складну структуру взаємодій між переслідувачем, жертвою і спостерігачем. Розглянемо більш детально структуру взаємовпливів учасників віртуальної агресії.

Причини, через які відбувається агресивна поведінка, надзвичайно різноманітні: злочинці можуть діяти з нудьги, веселощів, почуття неповноцінності, гніву або помсти. Аналогічно агресивні відносини підлітків між собою (наприклад, у класі) можуть вважатися ними нормальними; також переслідуванням самих себе можуть займатися ті, хто намагається звільнитися від ролі жертви й помститися переслідувачам. Зрештою, залякування в кіберпросторі може також виникати внаслідок імпульсивних дій, особливо коли діти не мають достатнього контролю над власними емоціями та агресією. Важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють особистісні характеристики, до яких належать підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, що виявляється у високій збудженості, дратівливості, а також схильність до депресії, яка призводить до підвищення рівня тривожності, скутості, невпевненості в собі [4]. На відміну від булінгу, де кривдник усвідомлює ситуацію, яка склалася і може аналізувати її в міру вживаних ним дій (переважно він має високий статус у реальній групі і здатний впливати на інших її членів), кібербулінг не піддається повному контролю з боку кривдника – він стає лише одним із тих, хто розпочинає переслідування, але якщо навіть агресор сам захоче припинити протиправні дії проти жертви, то часто його співучасники можуть їх продовжувати і вплинути на них він не може.

Хоча не викликає сумнівів, що кіберзалякування на сайтах соціальних мереж становить значну загрозу для психічного та фізичного здоров'я його жертв, проте у вітчизняній та зарубіжній науці є проблема визначення феномена «жертва». Наприклад, Д. Рівман визначає жертву як «фізичну особу, якій безпосередньо було нанесено шкоду» [9]; В. Коновалова та В. Шепітько жертвою вважають потерпілого, якому «злочиним нанесено моральну, фізичну та майнову шкоду» [7, с. 147]. Одні вчені вважають, що жертвами булінгу стають чутливі, замкнуті, сором'язливі, тривожні, невпевнені в собі, нещасні, з низькою самоповагою, схильні до депресії діти, які не мають жодного близького друга й успішніше спілкуються

з дорослими, ніж з однолітками (Дан Ольвеус); однак іншими спостережено, що провокувати знущання над собою можуть і сильні, обдаровані особистості. На думку Г. Гентіга, у певному розумінні «жертва створює злочинця сама» [16, с. 65]. Цей вислів не втрачає своєї актуальності, оскільки аналіз багатьох злочинів показує, що дії злочинця, здавалося б, не спровоковані поведінкою потерпілого в передзлочинній ситуації, справді, певною мірою є результатом внеску людини, якій було заподіяно шкоду. Очевидно, такий існує певний соціально-психологічний зв'язок, який зумовлює поведінку, що усвідомлюють усі індивіди, які беруть участь у взаємодії та свідомо зорієнтовують дії інших осіб [3, с. 8].

Кіберзалякування руйнує життя жертви в прямому сенсі цього слова. Оскільки жертви не мають можливості уникнути переслідування, їхня самооцінка масово страждає, причому навіть видалення інформації із соціальних мереж не є вирішенням проблеми в довгостроковій перспективі, адже образливий зміст навряд чи можна видалити. Крім того, виключення цифрової комунікації нині означає самотність, а це саме те, чого не потребують жертви хуліганства. У багатьох підлітків, які стали жертвами кіберзалякування в шкільному середовищі, спочатку може спостерігатися падіння життєвої продуктивності: вони менш мотивовані, не можуть концентруватися, частіше скаржаться на головні болі, шлунково-кишкові проблеми тощо. До довготривалих наслідків кіберагресії відносять розлади сну, тривожність, напади паніки й депресії, відчуження. Феноменологічно відчуження виражається у невротичній втраті суб'єктом почуття реальності того, що відбувається (дереалізації) або у втраті своєї індивідуальності (деперсоналізації). У сучасній соціальній психології термін «відчуження» використовують для характеристики міжособистісних відносин, у яких індивід протиставляється іншим індивідам, групі, суспільству загалом, відчуваючи власну ізольованість. Подібні конфліктні відносини в групі (класі) пов'язані із втратою почуття цінності спільної діяльності та почуття солідарності, коли індивід у групі сприймає інших як чужих та ворожих собі, заперечуючи при цьому норми цієї групи, її закони та приписи [3, с. 83]. У зазначеному контексті тривожність визначається як «відчуття емоційного дискомфорту, що викликане постійним очікуванням небезпеки, стан дифузного страху; схильність індивіда до переживання тривоги; суб'єктивний прояв особистісного неблагополуччя» [5, с. 490]. Зважаючи на те, що саме в підлітковому віці визначаються способи психосоціальної адаптації, які стають характерними для індивіда впродовж усього подальшого життя, перелічені фактори можуть

привести до закріплення особистісних деформацій: специфічних підліткових комплексів, емоційно-установкової готовності особистості дитини, яка виявляється або в агресивному реагуванні, або у вигляді конформної поведінки, тривожності, фрустрованості, неадекватного самооцінювання [4].

Спостерігачів також як найбільшу рольову групу кібербулінгу вважають невидимим двигуном процесів булінгу [12, с. 40]. Згідно з нашими дослідженнями, проведеними у 2015–2018 рр., 50% підлітків, що використовували соціальні мережі, були свідками явищ кібербулінгу. Для того щоб зрозуміти поведінку спостерігача за знущаннями, вчені проводять дослідження тих соціально-демографічних і психологічних, особистісних детермінант з вивченням соціально-когнітивних процесів, які визначають поведінку саме групи спостерігачів [25, с. 386]. Стосовно соціально-пізнавального дослідження кіберагресії з'ясовано вплив емпатії [12, с. 47], емоцій та групових норм [18, с. 73], а також переконань щодо поведінки спостерігачів [19, с. 102]. Науковцями доведено: хоча залякування в кіберпросторі часто пов'язане із традиційним знущанням, специфічні особливості використання ІКТ можуть впливати на його динаміку, а отже, і на поведінку спостерігачів. Дослідження традиційного булінгу засвідчили, що сторонні спостерігачі є важливими учасниками в таких випадках, оскільки злочинці часто займаються знущанням, щоб досягти більш високого статусу, домінування для набуття престижу або демонстрування соціальної сили в групі однолітків, тому вони є залежними від членів групи однолітків – спостерігачів – у досягненні подібної мети [21, с. 474; 23, с. 216; 24, с. 63]. У працях учених підкреслено: спочатку підлітки, які використовують соціальні мережі, можуть стикатися з кіберзалякуваннями у власному соціальному колі, але ж досить часто соціальні мережі використовують також для комунікацій із так званими «слабкими зв'язками», а іноді навіть із незнайомими людьми [14]. Таким чином, спостерігач може мати різні типи відносин з учасниками інциденту, по-різному реагувати на кіберагресію – за допомогою текстових та графічних зображень чи навіть просто натисканням клавіш (наприклад, кнопки «Мені подобається» або кнопки звіту).

Спостережено, що підлітки можуть реагувати на випадки знущання приблизно трьома різними способами: залишаючись аутсайдером, допомагаючи або підтримуючи агресора, підтримуючи або захищаючи жертву. Коли спостерігачі підтримують переслідувача, даючи позитивні мережеві відгуки, вони мотивують його поведінку, яка може ставати дедалі агресивнішою [21, с. 470; 23, с. 115]. Крім того, дослідження традиційного знущання пока-

зало, що поширення поведінки спостерігачів пов'язане з більш високою частотою випадків знущань у класах [22, с. 739]. Учені підкреслюють: позитивний відгук може розглядатися як приєднання до знущань, а іноді й пасивне спостереження або навіть присутність забезпечують агресора позитивним зворотним зв'язком [20, с. 448]. Водночас підтримка спостерігачів веде до посилення негативних наслідків для жертви, таких як підвищена тривожність, депресія та зниження самооцінки [23, с. 117], і, навпаки, якщо сторонні особи не підтримують агресора, вони знижують його статус і таким чином змушують припинити переслідування [21, с. 472]. Однак найчастіше спостерігачі вважають за краще залишатися в тіні, тому зазвичай про свідків у статтях про кібербулінг згадується мало, більше уваги приділяють ролі агресора й жертви, що дає змогу дослідникам не досить усвідомлювати роль спостерігачів в онлайн-переслідуванні, тим самим недооцінюючи їхній вплив на процес кібербулінгу.

У рамках зазначених вище теоретичних позицій нами в два етапи було проведено опитування підлітків – учнів 8-х класів шкіл м. Полтави – у групі з 32 осіб для з'ясування кількісного співвідношення учасників віртуальної агресії і тих ролей, які вони відіграють, та визначення реакції спостерігачів. На першому етапі було виявлено, що 42% опитаних визнали, що їхня поведінка могла призвести до кібербулінгу (43% – дівчата, 31% – хлопці), 51% підлітків повідомили, що були свідками переслідувань хоча б один раз (43% – дівчата, 75% – хлопці), а 22% визнали себе жертвами переслідувань (22% – дівчата, 18% – хлопці).

На другому етапі дослідницький інструмент складався зі сценаріїв, що стосувалися інцидентів у соціальній мережі Facebook, які містили переслідування. Учасникам було доручено ретельно вивчити сценарії і уявити, що вони зіткнулися з тим чи іншим інцидентом агресії як спостерігачі. Після опрацювання сценаріїв було поставлено питання щодо поведінкових намірів учасників: допомогти потерпілому чи сприяти агресору. Питання були попередньо перевірені у двох підготовчих класах та адаптовані для забезпечення зрозумілості.

Відповідно до мети вимірювання діапазон можливих відповідей спостерігачів було спрямовано на оцінку п'яти поведінкових намірів допомоги потерпілому («пояснити жертві, що знущання не є нормальним», «заспокоїти жертву», «дати потерпілому поради», «повідомити про інцидент із кібернасильством тому, хто може допомогти», «захистити жертву») і трьох поведінкових намірів підтримки агресора («підтримати його разом з іншими, щоб посміятися з жертви/ситуації», «сказати агресору, що ви думаєте, що це смішно» і «зробити

щось подібне»). Поведінкові наміри як ознаки певної поведінки вимірювали за шкалою Лайкерта. Пункти опитувальника були простими твердженнями, які випробуваному потрібно було оцінити, виходячи зі свого особистого уявлення; шкала – починаючи від «я б не зробив цього» (№ 1) до «я б це зробив» (№ 5). Отже, засоби опитування були розраховані на вимірювання п'яти поведінкових намірів допомоги потерпілому і трьох поведінкових намірів посилення агресора, що й було використано для аналізу даних цього дослідження.

Підсумком опитування зазначеної вище групи з 32 учнів стало те, що в ході аналізу його результатів виявлено різноманітні реакції: 75% «спостерігачів» захищали жертву (принаймні раз), а 71% вказали, що вони пропонували би булеру припинити переслідування. На протигагу цьому, 60% респондентів зазначили, що вони просто проігнорували б те, що відбувається, а 12% – навіть приєдналися б до знущань, і тільки 10% – повідомили б про інциденти кому-небудь, хто міг би допомогти, через побоювання бути втягнутими в розбірки. Результати, з одного боку, показали, що учасники, які були залучені до більш агресивних переслідувань, мали вищі поведінкові наміри допомогти потерпілому (чотири з п'яти поведінкових намірів допомоги потерпілому) порівняно з учасниками, які взяли участь у менш серйозних агресивних діях у кіберпросторі. Тобто, чим гострішим був інцидент, тим більше спостерігачів ставали на сторону жертви, намагаючись підтримати й допомогти. Тяжкість інцидентів також пов'язана з ідентичністю інших спостерігачів: впливаючи на поведінкові наміри допомоги потерпілому, друзі частіше захищали потерпілих. Крім того, було виявлено ефект взаємодії між особистістю спостерігачів та поведінковими намірами приєднатися до знущань: більша кількість спостерігачів мала поведінкові наміри приєднуватися до знущань, якщо агресор і свідок були добрими друзями, а не просто незнайомими людьми; водночас не було виявлено суттєвого впливу тяжкості події на поведінкові наміри зміцнити агресора.

Наведені результати, проте, поки що не дають уявлення про причини, через які спостерігачі діють або мають намір діяти певним чином і разі спостереження переслідування в мережах, розуміння яких є важливим для сприяння поведінці спостерігачів, спрямованій на надання допомоги потерпілому і перешкоджанню поведінці, яка підсилює агресора.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Подібно до того, як діти раніше проводили час, граючись із друзями у дворі, за межами периферії дорослих, тепер вони взаємодіють один з одним у кіберпросторі, спілкуючись між собою переважно також без

батьківського контролю. Незважаючи на те, що сучасні технології дають змогу підліткам об'єднуватись у значущих для них напрямках (можливість обмінюватися ідеями, фотографіями, відео й багато іншого за допомогою соціальних мереж і блогів), безконтрольний характер кіберсвіту вимагає необхідності керівництва та соціальної відповідальності. За допомогою нашого дослідження ми зрозуміли, що наслідки кіберзалежності є досить важкими, а інколи й непоправними, містять ризики, пов'язані навіть із самогубством як для жертви, так і для інших учасників кіберагресії. Зокрема, аналіз реакції спостерігачів у ситуаціях знуцання показав, що мотиваційні підвалини захисту жертви залишилися пасивними, а мотиви зміцнення агресора – різноманітні. Ми виявили, що роль спостерігача є досить важливою у процесах кібербулінгу, часто недооціненою як самими спостерігачами, так і дослідниками, адже найшвидший відгук на навіть незначні прояви агресії, навчання та моделювання належної поведінки в контексті нових технологій є найефективнішим способом мінімізації шкоди, яку може принести кіберпереслідування. Дослідження показало, що більшість спостерігачів мали намір захищати жертву, але насторожує те, що лише один із десяти проінформував би про агресію дорослих. Це свідчить, що поки що значна кількість спостерігачів-свідків є досить пасивними, що незалежно від того, чи відбувається переслідування в реальності або в кіберсвіті, стратегія жертв полягає в ігноруванні або намаганні втекти від проблеми, а не в пошуку підтримки й поради дорослих. Під час реалізації мети статті визначено, що найімовірніше найчастіше підліткам можуть допомогти друзі. Це пояснюється тим, що жертви інформують про такі інциденти лише своїх друзів, адже вони мають сильний вплив на емоційний, поведінковий та афективний розвиток підлітків, тобто можуть допомогти знизити занепокоєння кібержертви, сприяти допомозі в реальному світі. Доведено також, що поведінка значної кількості свідків, які підтримують чи просто звертають увагу на подібні інциденти, заохочує й мотивує кіберагресора.

Отже, протидія кібербулінгу має бути колективним зусиллям з боку школи, сім'ї, друзів і суспільства. Оскільки кіберпереслідування відбувається загалом за межами шкільних кордонів, педагоги і психологи мають проінформувати та навчити батьків, як виявляти, реагувати, допомагати чи запобігати подібним явищам, із якими зіштовхнулись їхні діти. Важливим є виховання у підлітків толерантності, співчуття, взаємодопомоги, адже більшість жертв вважає, що мають самостійно справлятися із залежанням, а спостерігачі переконані в незначному впливі власної ролі. Нашим

наступним перспективним завданням є розробка ефективної стратегії допомоги підліткам як жертвам кіберагресії та програми запобігання інтернет-знуцанням у підлітковому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балакірева О. «Цькування у шкільних колективах (булінг): політики і практики запобігання та подолання» : міжнар. наук.-практ. конф. 26 жовтня 2018 р., м. Київ. Громадська організація «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». URL: http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2018/10_26_bullying_02.pdf.
2. Бурданова В.С., Быков В.М. Виктимологические аспекты : учебное пособие. Ташкент, 1981. 187 с.
3. Гарькавец С.О. Психология підліткової віктимності : монографія. Луганськ : вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
4. Дзюба Т.М. Віртуальна агресія як результат інтернет-залежної поведінки підлітків. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2017. Вип. 3. С. 67–78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vispdoso_2017_3_9.
5. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 560 с.
6. Кібербулінг: як захистити дитину? URL: <http://artefact.live/?p=720>.
7. Коновалова В.Е., Шепитько В.Ю. Основы юридической психологии : учебник. Харків : Одиссей, 2005. 352 с.
8. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. Москва : Изд-во Эксмо, 2006. 1008 с. (Справочник практического психолога).
9. Ривман Д.В. Криминальная виктимология. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 304 с.
10. Стоп шкільний терор. Як зупинити дитяче насилля (дослідження). *Главком «Українські медійні системи»*. URL: <https://glavcom.ua/specprojects/stopbullying/stop-shkilnyy-terror-yak-zupiniti-dityache-nasillya-doslidzhennya> 455198.
11. Федуніна Н.Ю. Представления о триаде «Преследователь – жертва – наблюдатель» в кибербуллинге в англоязычной литературе. *Психологические исследования*, 2015, № 8(41), с. 11. URL: <http://psystudy.ru>.
12. Barlińska J., Szuster A., & Winiewski M. Cyber bullying among adolescents. Followers: the role of communication environment, the form of violence and compassion. *Journal of Public and Applied Social Psychology*, 2013. No. 23 (1). Pp. 37–51.
13. Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the “Always On” Generation. URL: <http://www.cyberbullying.ca>.
14. Ellison N.B., Steinfeld C. & Lampe C. Facebook Benefits Friends: Social Capital and students use social networking sites. *Magazine Computer-mediated communication*, 2007. No. 12 (4).
15. Fordik C.M. A review of cyberbullying causes and consequences : can a severe emotional response be lessened through the enhancement of ego strength? Miami, Florida : Carlos Albizu University, 2014.

16. Hentig H. *The Criminal and His Victim* (Studies in the Sociobiology of Crime). New York, 1948. 400 p.
17. Hinduja S., Patchin J.W. Bullying. Cyberbullying and suicide. *Archives of Suicide Research*, 2010. No.14(3), Pp. 206–221.
18. Jones S.E., Manstead A.S.R., & Livingstone A.G. Accumulation or sticking together? Group processes and children's responses to text messages. *British Journal of Psychology*, 2011. No. 102, pp. 71–96.
19. Li Q. & Fung T. Prediction of student behavior. Cyberbullies, Cybervictims, and Predecessors. / In Q. Li, D. Cross, & P.K. Smith (ed.), *Cybershot in the global Playground. Research on international perspectives*, 2012. No. 99–114. West Sussex : Wiley-Blackwell.
20. O'Connell P., Pepler D. & Craig W. Attract peers to abuse: understanding and challenges for intervention. *Magazine Yunisti*, 1999. No. 22 (4), pp. 437–452.
21. Pepler D., Craig W., & O'Connell P. Affiliate processes in bullying. Informing Prevention and intervention strategies. By SR Jimerson, SM Swearer, & DL Espelage (ed.), *Intimidation Guide in Schools. International Perspective*, 2010. Pp. 469–479.
22. Pöyhönen V., Juvonen J., & Salmivalli C. Standing up for the victim, siding with the bully or standing by? Bystander responses in bullying situations. *Social Development*, 2012. No. 21(4), Pp. 722–741. URL: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9507.2012.00662.x>.
23. Salmivalli C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 2010. No. 15. Pp. 112–120.
24. Sijtsema J.J., Veenstra R., Lindenberg S., & Salmivalli C. Empirical test of bullies' status goals: evaluating direct goals, aggression, and prestige. *Behavior Aggressive*, 2009. No. 35 (1), pp. 57–67.
25. Van Cleemput K., Vandebosch H., & Pabian S. Personal characteristics and contextual factors that determine "helping", "joining in", and "doing nothing" when witnessing cyberbullying. *Aggressive behavior*, 2014. No. 40(5), pp. 383–396.